

ÂKİF'İN SPORCU KİŞİLİĞİ VE ÂSİM'DA TİPLEDİĞİ İNSANLARIN BEDEN YAPISI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

M. Şevki ÇAPAN (*)

Edebî şahsiyetler çeşitli bakımlardan incelenebilir. Bu bakış açılarından her biri bize o şahsiyetin bir yanını gösterir. Bir edebî şahsiyeti bütünüyle anlamak için, çok çeşitli açılardan incelemek lâzımdır. Böyle bir şeyi bir insanın tek başına yapması çok güçtür. Her nesil ve her okuyucu veya araştırmacı o edebî şahsiyete ayrı bir açıdan bakar. Bütünü kavramak için, her açıdan bakmak gerekir. Bu durum karşısında yapılacak şey, başka bakış açılarını yok farzetmeden, kendi bakış açımızın sınırlarını çizmektir. (1)

Bu sebeple, biz bu çalışmamızda, dikkatlerimizi çok yönlü şahsiyetiyle Türk kültür hayatına mal olmuş Âkif'in sporcu kişiliği üzerinde yoğunlaştırmayı arzu ettik. Konuya geçmeden önce, sporun kişiliğin gelişmesine olan etkilerinden bahsetmek istiyorum. Spor; kişinin beden, ruh ve fikir gelişimini sağlayan bir vücut eğitimidir. Spor yapmak, yalnızca bir beden uğraşıcı olmayıp, aynı zamanda bir sosyalleşme, bir topluma uyum sürecidir. Bedenin eğitilmesi bir araç olup, amaç tüm kişiliğin eğitimidir. Sporun kişilik üzerine etkileri ise; spor karakteri şekillendirir; işbirliği yapmayı öğretir, kişisel disiplini geliştirir; mücadeleyi öğretir; sorumluluk, liderlik ve sadâkat gibi duyguları geliştirir.

Âkif'in yaşadığı (1873 - 1936) devir itibarıyla - İdâdî'de ve gerekse Halkalı'daki Baytar Mekteb-i Âlisi'nde öğrenci iken - okul da spor yapması mümkün değildir. Fakat O'nun her Türk genci gibi geleneksel sporlarımızdan olan güreşe ilgisi bu yıllarda başlamıştır. Âkif güreşe başlayışını şöyle anlatmaktadır :

"Ben ondört yaşımdan beri pehlivanlığa meraklıyım. Yalnız ben değil, bizim mahalle gençleri de öyle idi. Güreşmeğe başladığım gün eve gelmişim, annem üstümü başımı zeytinyağlı görünce bana çok kızdı, pehlivanlığa heves ettiğime üzüldü. Pehlivanlar ne temiz, ne iyi insanlardır, aralarında yaşamayanlar onları anlamazlar. Bizim mahallede bir Osman Pehlivan vardı. On sene başa güreşti. Benim güreş hocam o. " (2) Mithat Cemâl Âkif'in güreşçili-

(*) Fırat Üniversitesi. Beden Eğitimi Okutmanı . Elazığ

ğini şöyle anlatıyor : "Akif İdâdî'de talebe iken eve bazan zeytinyağı içinde geliyordu. Emine Şerife Hanım felâkete önce inandı.

- Yoksa
- Âkif saklamadı.
- Evet güreşiyorum.
- Nerede güreşiyorsun bakayım?
- Yenibahçe'de
- İdâdî arkadaşlarıyla güreşiyorsun, değil mi?
- Hayır, Kıyıcı Osman Pehlivanla.

Akif'in Kıyıcı Osman Pehlivanla güreştiği annesine karşı bir nev'i cakaydı, ondan sadece güreş dersi alıyordu." (3)

Güreş, Âkif'in çok sevdiği sporlardan biridir. Kıyıcı Osman Pehlivan Âkif'e güreş öğretiyordu, Âkif Osman Pehlivan'dan bahsederken; "Pehlivanlık hocamdı, beni gençliğimde edepsizlik etmekten pehlivanlık korudu. Ben dâima Kıyıcı Osman Pehlivan'ı ahlâk hocam sayarım." (4), der.

Geleneksel sporlarımızdan olan güreş, örf ve âdetleriyle sevgi, saygı, üstün ahlâk ve cesaret temellerine dayanmaktadır. Pehlivanlar, halkımız tarafından sevilen ve saygı gören mümtaz kişilerdir. Âkif'in sağlam bir bedenî yapıya, üstün ahlâk ve karaktere sahip olmasında pehlivanlığının rolü küçümsemez. Âkif, bünye itibarıyla normalin biraz üstünde sağlam ve kuvvetli idi. O'nu, bu kuvvetli vücut yapısı Türk'ün an'anevî sporu olan pehlivanlığa sevk etmişti. 1904 yılında Mehmet Emin Paşa'nın konağında Âkif'le tanışan Mithat Cemâl, O'nu şöyle tavsif eder : "Vücudunun mütehakkim çizgileriyle oturan bir atlet adam gördüm. Cengâver bir gövde, ilmî bir sakal, o sağlam bünye, sıcak ve soğuk diye bir şey tanımazdı, karlı günlerde paltosuz gezerdi. Yürümeyi çok severdi. Bir gün sabahtan akşama kadar, yorulmadan yürüyebilirdi. Halkalı Mektebi ile Âkif'in evi arasında onyediy kilometrelik bir mesafe vardı; O bu yolu yürüyerek gidip gelirdi." (5)

Âkif'in güreşten başka yürüyüş, yüzme ve taş atmanın yanısıra çok iyi ata bindiğini de bilmekteyiz. Gideceği yerlere, söz vermemiş ise, önceden çıkar ve yaya giderdi. Mâhir İz, bir hatırasında; "Hadi, bugün seninle Fatîm'e gidelim, dedi. Dârülfünûn müderrislerinden, Kandilli Rasathânesi Müdri Hoca

Fatîn Efendi'ye gidecektik. Yola çıktık. Ben iskeleye doğru bilet almak için yürümeğe başladım. Nereye gidiyorsun? dedi. Vapur gişesine, deyince, bana iki adımlık yer için varupa mı bineceksin? diye, mukabele etti. İki adımlık yer dediği Beylerbeyi ve Çengelköyü geçilecek, sonra dağa tırmanılacaktı. Çaresiz boyun büktüm yürümeğe başladık. Ben o güne kadar, böylesine uzun yol yürümemiştim. Halbuki kendisi İhsaniye'de oturuyordu. Yani Üsküdar İhsaniye'sinden kalkar Beylerbeyi'ne kadar yaya gelir ve oradan yine evine aynı şekilde dönerdi (6) diye anlatmaktadır.

Âkif, milleti için yorulmadan kalemi ve bedeni ile dev gibi çalışmış, sportif yapılı, gençliğinde Boğaz'ı geçecek kadar yüzmeye ve güreşle uğraşmış bir fikir, ahlâk, iman ve vatan şairidir. (7) Âkif, yürüyüşü o kadar sever ki, delikanlılığında güreşirken, sırf Adalı Halil'in huzurunda tertiplenen müsabakaya katılabilmek için Çatalca'ya yayan gelmiştir. (8) Bu vak'a Âkif'e sorulduğu zaman:

– Mümin Pehlivanlar'ın, Adalı Halil'lerin huzurunda, Kıyıcı Osman Pehlivan'ın himayesiyle güreşmek. Benim o yaşımda bu, ne saadetti. (9), der.

Âkif'in sporcu kişiliğinde kuvvet, cesaret, mertlik ve hamiyetperverlik ön plândadır. O, her ülkede az yetişir soydan bir ahlâk ve ülkü adamıdır. Bu karakter "Asım'dan" alınan şu mısralarda, kendini gösterir.

Zulmü alkışlayamam, zalimi asla sevemem,

Gelenin keyfi için geçmişe kalkıp sövemem.

.....

Yumuşak başlı isem kim dedi uysal koyunum?

Kesilir belki, fakat çekilmeye gelmez boyunum.

Kanayan bir yara gördüm mü yanar ta ciğerim

Onu dindirmek için, kamçı yerim çifte yerim. (10)

Âkif, tam bir seciye ve kanâat sahibi idi. Çok azim sahibi idi. Bir kere bir şeye azmetti mi, artık onu yapmak mesele değildi. Vefâkârlığı müstesnâ derecede idi. Dostluğuna bihakkın güvenilirdi. Çok mütevâzi idi. Gösterişi hiç sevmezdi. Son derece metin bir adamdı. Yeis, korku nedir bilmezdi. Merd bir adamdı. Çocukluğundan beri merdliğe meftundu. Acze düşmüş adamdan intikam almayı, merdliğe münâfi görürdü. Söze büyük kıymet verir, verdiği sözü mutlaka yerine getirirdi. Yalan nedir bilmezdi. Yalan söyleyenlere çok kızardı. Fenalığa karşı iyilikle mukabeleye çalışır ve bundan zevk alırdı.

Ömründe bir kere olsun, kuvvete boyun eğmemiştir. Haksızlığa karşı tahammülü yoktu haksızlığa hemen mukabele ederdi. İrfan ve liyâkate meftundu. Kudret ve fazilet sahiplerini candan sever, kudret ve kâbiliyet gördüğü herkesi millete hizmet yolunda çalışmağa teşvik ederdi. Hâsılı yüksek bir şâir olduğu kadar, tam mânasıyla bir insân -ı kâimdi. (11) Âkif , hayatı boyunca, belli ahlâkî prensiplerin adamı olarak yaşamış, bir karakter adamıdır. Dostları arasında her zaman dürüst ve sözüne güvenilir bir insan olarak kalmıştır. (12)

Âkif'in gerek sporcu kişiliği, gerekse mizaç ve karakterindeki üstün vasıflar eserinde de kendisini göstermektedir. Bu sebeple biz çalışmamızda Safahat'ın Âsım bölümünde tiplenen insanların beden yapısını araştırdık. Çünkü bize göre beden yapısı, yalnız fizikî yapı değildir. İnsan yalnız et ve kemikten meydana gelmemiştir. Onun rûhî yönü de gözönünde bulundurulmalıdır. Buradan hareketle, Âsım'ın şahsında ideâl Türk insanının portresini, Âkif'in deyişiyle bir panoramasını sergilemeğe çalışacağız.

Âkif, insanlarımız içerisinde gerçek insanı arayan, kişiyi araştıran, kişiyi çağıran sanatçılarımızdan biri olmuştur. Onun kişiyi arayışının temelinde, İkinci Meşrutiyet ile Cumhuriyet arasında, çökmekte olan Osmanlı İmparatorluğu'nu kurtuluşuna bir çare arayışı bulunmaktadır. (13) Onun maksadı madde âlemine hâkim olan çalışma prensibini insan hayatına tatbik etmek, fizikten âhlaka geçmektir. Onu ilgilendiren genel olarak *hareket, çalışma, kuvvet* fikirleridir. (14)

İslâm âleminin, içinde bulunduğu sosyal durum Âkif'i din üzerinde yeniden düşünmeğe ve yaygın hale gelen eski inanç ve davranışları tenkide sevk etmiştir. Âkif bunu yaparken asla İslâmiyet'in temellerini red ve inkâra kalkmamış, sadece onları çağın şart ve zarûretlerine göre yorumlamıştır. Bu düşünce tarzı, Âkif'in insana bakış tarzını da değiştirmiştir. Âkif, Tanzimat'tan sonra ilk defa Nâmık Kemâl'in ortaya koyduğu aktif, toplum meselelerine karşı ilgili, ilim ve terâkkiye inanan *modern insan tipine* inanır. (15) İnandığı bu tipi, eserinde her yönüyle fotoğraf realizmi gerçekliğiyle gözler önüne serer. Şiirlerinde tiplendiği insanlar dâima *dışa dönüktür*. Bu tip ise aktif, sportif faaliyetlere açık, çalışkan, kuvvetli, bedenen rûhen ve fikren gelişmiştir. Bazen de olumsuz tipler çizer, ikisi arasında karşılaştırma yaparak ideal insan tipinin portresini gözler önüne serer.

Safahat'ın altıncı cildini teşkil eden Âsım'dan bazı örnekler vermeden önce, çökmekte olan İmparatorluğun sosyal, ekonomik ve kültürel yönünden

bahsetmek yerinde olacaktır. Âkîf'e göre, memleket harap ve bakımsızdı. Ticaret, endüstri, tarım iptidal bir hâldeydi. Halk cahil, uyanık olmadığından sefil ve fakir bir hayat sürüyordu. Ahlâk bozuktu, halk azimsiz gaflet ve şaşkınlık içindeydi.

*Köylünün bir şeyi yok, sıhhati, ahlâkı bitik,
Bak o sırtındaki mintan bile tiftik tiftik*

*Bir kemik, bir deridir ölmedi kaldıysa diri
Nerede evvelki refâhın acabâ onda biri?*

*Dam çökük, arsa rehin, bahçeyi "icra" ister
Bir kalem borca bedel fâizi defter defter. (16)*

Hocazâde'nin tasvirini yaptığı Kartal'daki köydüğünü cemiyetin bütün sosyal tabakaları ile beraber, temel taşı olan köylünün de ne kadar fakir düştüğünü gösterir. Düğünün yapıldığı otsuz çayırda topu topu kırk elli köylü vardır. Onların dış görünüşü, şöyle tasvir edilmiştir.

*Bet beniz sapsarı bîçârelerin hepsinde
Ne olur bir kişi olsun görebilsem zinde*

*Şiş karın sıska çocuklar gibi, kollar sarkık,
Arka yusyumu, göğüs, çökmüş, omuzlar kalkık
Gözlerin busbulanık rengi, kapaklar şiş şiş,
Yüz buruşmuş, uzamış, cephe daralmış gütmüş. (17)
Sıtmadan boynu bükülmüş de o dimdik Türk'ün
Düşünüp durmada öksüz gibi küskün küskün
Gövde teşrihlere dönmüş, o bacaklar değnek
Daha yaş yirmi iken eller, ayaklar titrek
Öyle seksenlik adamlar aramak pek yanlış
Kırk onun ömrüne son merhale olmuş kalmış. (18)*

Pehlivanlar ise, seyircilerden pek farklı değildir. Onların dış görünüşü de yürekler acısındır.

*Pehlivanlar hani ? derken, söküvermez mi Hocam.
Birbirinden daha bîçâre sekiz çıplak adam*

*Âh o soygunluğu rü'yada gören korkardı,
Çünkü gömlek gibi etten de soyunmuşlardı. (19)*

Pehlivanların yaptığı güreşler gerek kondisyon yönünden (kuvvet, dayanıklılık, hareket ve çabukluk) , gerekse güreşte yapılan oyunlar, teknikler, peşrevler açısından çok kötüdür.

*Baktım : Altundan o bir çifte perişan bağrın,
Solgunlar gibi kalkıp iniyor çifte karın*

*Sonradan dizlere bir titremedir çökmüştü,
Hele çok sürmiyecek dördü de cansız düştü.*

*İki bîçâre serilmiş, yatıyorken yerde,
"Kalkın artık" dediler, lâkin o derman nerede*

*Güreşin böylesini hiç görmediğim bir şeydi,
Orta, baş hepsi de bunlar gibi âvâreydi. (20)
Âkif pehlivanların kıyafetlerini ise, şöyle anlatıyor.*

*Bir delik torbaya girmiş kimi, kısbet yerine,
Çeki vermiş, kimi, bir lime çuval dizlerine.*

*Kininin, giydiği çakşır, kiminin bez şalvar
Kiminin, uçkuru boynundan asılmış, donu var. (21)*

Mevcut durumun gözler önüne serilmesi bakımından yapılan tiplleme çok önemlidir. Burada verilmek istenen mesaj, devletin zayıf olduğu zaman milletin ve ülkenin ne büyük felakete uğrayacağıdır. Bir devletin çöküşü ile yalnız insanların değil, dağların, tarlaların, bağların, hayvanların bile, nasıl perişan hâle geleceğinin ibret verici tablosudur. Âkif devletsizliğin ne büyük bir felaket olduğunu, Türk tarihinin gelenek ve anlayışına göre çok çarpıcı sahnelerle gözler önüne sermektedir. Bu dikkat ve sezgiyi Âkif'ten başkasında görmek mümkün değildir. (22)

*Değişik sanki o aslan gibi ırkın torunu,
Bense İslam'ın o gürbüz, o civan unsurunu.*

*Kocamaz derdim, asırlarca, sorulsaydı eğer,
Ne çabuk elden, ayaktan düşecekmiş o meğer. (23)*

Osmanlıların sosyal, ekonomik ve kültürel yönden güçlü ve kuvvetli olduğu dönemleri de gözler önüne sererken kendi deyimiyle "nerde o eski günler" özlemi içinde dile getirir. Buradan hareketle konumuzla ilgili eski düğünlerde tipllediği insanları vermek istiyoruz. O devirde düğünler böyle mi yapılırdı? Meydana kırk elli sini konurdu, tablalar, besilisinden iyi pişmiş

koyunlarla dolardı. Başta abâni sarık, tende hilâlî gömlek, belde lâhur şal, somsırma yelekli amcalar sininin etrafını doldururlardı. (24) Yapılan güreşler ise, çok muhteşemdi. Âkif, Âsım'da kendi devrinin pehlivanlarıyla bir önceki nesli mukayese ederek, heykel yapılı vücutları tasvir eder. (25)

*Çünkü meydanda değil, seyre bakanda bile
Âsım'ın dengi heyâkil seçilir yüzlerle*

*Önce peşrev yaparak, sonra tutuşmazlar mı,
Güreş artık kızışır, hasmını tartar hasmı.*

*Uzanır şimdi göğüsler, kavuşur, şimdi yine
Dalga çarpar gibi çarpar gerilip birbirine (26)*

Yapılan güreşlerde pehlivanların durumları, yaptıkları oyunlar gayet mükemmeldir.

Kimi tek çapraza girmiş mütemadi sürüyor,
Kimi şirazeyi tartıp alıvermiş, yürüyor.
Kimi sarmayla çevirsem diye sardıkça sarar,
Kimi kılçık düşünür, atmak için fırsat arar.
Bu, elenseyle düşürmüş de hemen çullanıyor,
O da kurtulmak için türlü oyun kullanıyor.
Kimi almış paça kasnak, o açar, hasmı döner,
Kimi kündeyle giderken topuk eller de yener.
Kimi cür'etli olur çifte dalar, hem de kapar,
Kimi baskın çıkarak kazanadından çarpar. (27)

Güreşi seyreden halkın pehlivanlara gösterdiği ihtimam görülmeğe değer bir tablo arz etmektedir.

Seyreden halkı da bir gör : o ne candan hizmet
O ne rikkatli adamlar, o ne ma'sum ümmet.
Yarılan başları çevreyle boğanlar mı dedin,
Göz silenler mi dedin, incik oğanlar mı dedin.
Yağ süren başka, saran başka, çözenler başka,
Su veren başka, göğümlerle gezenler başka. (28)

Pehlivanlara verilen ödüller, halkın sosyal ve ekonomik durumunu belirtmesi bakımından ilgi çekicidir.

.....

Çekilir derken ödülleri : Sekiz on seçme davar.

İki baş manda, birer tay, dana, top top dokunma,

Hale peşkir gibi peşkeşleri artık sorma. (29)

Âsım, Âkif'in sanatında bir merhaledir. Sanatkâr devrini kurtaracak olan ideal genci onun şahsında çıkarır. Âsım'ı ruhen ve bedenen hilkatin bir sanat eseri olarak görürüz. Hakikatte bu hayal ettiği Âkif'in kendi gençliğidir. Âsım, şairin bulunduğu yaşın olgunluğu ile birleştirip yaptığı kendi gençlik heykelidir, kendi idealinin heykelidir. (30)

.....

Görmedim ben bu kadar dörtbaşı mâmur insan,

Ne büyük hilkat o Âsım, ne muazzam heykel

Onu, bir şi'r-i hamâset gibi ilham-ı ezel

Sana sunduysa, açıp rûhunu teşhire çalış (31)

Âkif'in hareket noktası İslâmî bir hüküm, gayesi ise, yeni bir insan tipi yaratmaktır. Çünkü Âkif, kendi devrinin insanından şikâyetçidir. Âkif dinden hareketle iradî bir insan tipi teklif etmekte, "Ben varım" demekten çekinmeyen, dünyevî işlerde gücünü ortaya koyabilen bir insan tipine hasret duymaktadır. Âkif'in teklif ettiği insan tipi, dini görünüş ve seremoni arkasında gizlenen kalıplaşmış, zamanın akışına ters düşmüş biri değil, hareket halinde gücünü dinî heyecandan ve hükümlerden alan ve zamana hâkim olan biridir (32) Âsım'ın beden yapısını Âkif şöyle anlatır:

.....

Neydi oğlandaki endâmın o âhengi fakat,

Belli her uzvu için ayrı çalışmış hilkat

Ya kemikler ne salâbetli, ya eller ne katı,

.....

Çok geniş dersen omuzlar, boy o nisbette uzun,

O ne mevzun kafadır, sonra, ne sağlam boyun.

.....

*Ensedem tâ bele sarkan o derin hat, o yarık,
Arzı umkunda nihân tûl -i mücerred artık.
Bel nisâbında, omuzlar gibi taşkın çatılar
Adalî baldırının kutru hemen boynu kadar
İki çam bölmesi kol, kim tutacak, kim bükecek
O bileklerle o'ellerse demirden daha pek. (33)*

Âkif Âsım'a hayrandır. Âsım pehlivan yapılı, kahraman son derece de rik-kat sahibi bir delikanlıdır.

*Sonra, irfanı için söylecek söz bulamam,
Oglanın bildiği, öğrendiği her şey sağlam,
Boynu dehşetli, evet, beyni de lakin zinde,
Kafa enseyle beraber gidiyor seyrinde. (34)*

Âkif, memleketin geleceğinin temeli olan gençliğin, yani "Âsım'ın" marifetini ikmal etmesi için Avrupa'ya gitmesinin şart olduğunu söyler. Bizde atalarımızdan kalma faziletler vardır. Fakat marifet, yani ilim eksik olduğu için cemiyet cehâlete gömülmüştür. Şimdi yapılacak şey, gerçek İslâmiyet'in yüksek ahlâkî kıymetleriyle batının ilmini birleştirmektir. (35)

Memleketin kalkınma hamlesini hazırlayacak Türk gençliğini Âkif, şu vasıflarla resmeder : "**İmanlı, sağlam vücutlu , ahlaklı, hassas, bilgili, müsbet ilimlerle yetişmiş** bir gençlik. (36) Bütün bunlar, Âkif'in yeni bir insan tipi teklif ettiğini; bu insanın İslâm'ın özüne bağlı, tarihi değerlere hizmetkâr, azimli, çalışkan, zamanın getirdiği yeniliklere açık, dünyevî geleceği hazırlamağa gayret sarfeden, kanunlara saygılı, kendi millî geçmişinden ve tarihî değerlerinden güç alan biri olduğu açıktır. Bu insan tipi, Türkiye Cumhuriyeti Devleti"ni kuran millî ruh ve iradeyle düşünce plânından hayata aksetmiştir. İşte bunun için Âkif, Cumhuriyeti kuran insan tipini hazırlayan şahsiyetlerden biridir. (37)

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Âkif'in Âsım'da tiplendiği ideâl insanın beden, ruh ve fikir yapısı ile , Cumhuriyet'i kuran düşünce ve insan tipi arasında bir paralellik vardır. Şöyle ki; Atatürk'ün spor anlayışı çerçevesinde, veciz bir ifade ile dile getirdiği; "Ben sporcunun zeki, çevik aynı zamanda ahlâklısını severim", şeklindeki sözü de bunun en açık delilidir.

DİPNOTLAR :

- 1- KAPLAN, Mehmet, *Ölümünün 50. Yılında Mehmet Âkif Ersoy*, Marmara Üniv. Yay. 439, Ed. Fak. Basımevi. İstanbul 1986, s. 1
- 2- ERIŞİRGİL, Emin, *İslamcı Bir Şâirin Romani*, İş Bankası Kül. Yay. Ankara 1988, s. 23
- 3- Mithat Cemal, *Mehmet Âkif*, İş Bankası, Kül. Yay. Ankara 1986, s. 160
- 4- ERIŞİRGİL, Emin, *a.g.e.*, s. 25
- 5- Prof. Dr. TARLAN, A. Nihad, *Mehmet Âkif ve Safahat*, Nida Yay. İstanbul 1971, s. 18
- 6- İZ, Mahir, *Yılların İzi*, İrfan Yay. İstanbul 1975, s. 141
- 7- Prof. Dr. BILGIÇ. Emin, "Ölümünün 50. Yılında Millî Şâirimize İhtiram", *Türk Edebiyatı*, S. 158, Aralık 1986, s. 32
- 8- ÇOKUM, Sevinç, "Şiirleri Gibi Âkif", *Türk Edebiyatı*, S. 158 Aralık 1986, s. 32
- 9- Mithat Cemal, *a.g.e.*, s. 168
- 10- DÜZDAĞ, m. Ertuğrul , *Mehmet Âkif Ersoy, Safahat, Edisyon Kritik*, Kül. ve Turizm Bak. Yay. 729, İstanbul 1987, s. 332
- 11- DOĞRUL, Ö. Rıza, *Safahat*, İnkılap ve Aka Yay. İstanbul 1979, s. XXXI
- 12- Prof. DR. OKAY, M. Orhan, *Mehmet Akif - Bir Karakter Heykelinin Anatomisi*, Akçağ Yay. 1989, s. 13
- 13- Prof. Dr. KÜYEL, Mübahat Türker, "Mehmet Âkif ve Kişilik", *Millî Kültür*, Aralık 1990, S. 79, s. 40
- 14- KAPLAN , Mehmet, *Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar 2*, Dergâh Yay. 1987, s. 198
- 15- KAPLAN, Mehmet, *a.g.e.* , s. 200
- 16- ÖZTÜRKMEN, Nermin Malkoç, *Mehmet Âkif Ersoy ve Dünyası*, Kül. Bak. Yay. 1149, Ankara 1990, s. XV
- 17- DÜZDAĞ, M. Ertuğrul, *a.g.e.*, s. 312
- 18- DÜZDAĞ, M. Ertuğrul, *a.g.e.*, s. 313

- 19- DÜZDAĞ, M. Ertuğrul, *a.g.e.*, s. 313
- 20- DÜZDAĞ, M. Ertuğrul, *Mehmet Âkif Ersoy, Safahat, Edisyon Kritik*, Kül. ve Turizm Bak. Yay. 729, İstanbul 1987, s. 314
- 21- DÜZDAĞ, M. Ertuğrul, *a.g.e.*, S. 314
- 22- Prof. DR. HACIEMİNOĞLU, Necmettin, "Âkif'de Devlet Fikri ve Millî Tarih Şuuru", *Türk Edebiyatı*, S. 158, Aralık 1986, s. 14 - 15
- 23- DÜZDAĞ, M. Ertuğrul, *a.g.e.*, s. 313
- 24- ERİŞİRGİL, Emin, *İslâmcı Bir Şâirin Romantı*, İş Bankası Kül. Yay. Ankara 1988, s. 282
- 25- Prof. Dr. OKAY, M. Orhan, *Mehmet Akif, Bir Karakter Heykelinin Anatomisi*, Akçağ Yay. 1989, s. 119
- 26- DÜZDAĞ, M. E., *a.g.e.*, s. 319
- 27- DÜZDAĞ, *a.g.e.*, s. 319
- 28- DÜZDAĞ, *a.g.e.*, s. 319
- 29- DÜZDAĞ, *a.g.e.*, s. 319
- 30- TOPÇU, Nurettin *Mehmet Âkif*, Hareket Yay. İstanbul 1970, s. 87
- 31- DÜZDAĞ, *a.g.e.*, s. 358
- 32- Prof. Dr. Aktaş, Şerif, "Millî Romantik Duyuş Tarzı ve Mehmet Âkif Ersoy" , *Millî Kültür*, Haziran 1989, S 65, s. 54 - 55
- 33- DÜZDAĞ, *a.g.e.* , s. 359 - 360
- 34- DÜZDAĞ, *a.g.e.*, s. 359
- 35- KAPLAN, Mehmet, *Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar 2*, Dergâh Yay. 1987, s. 202
- 36- ÖZTÜRKMEN, N. Malkoç, *Mehmet Âkif ve Dünyası*, Kül. Bak. Yay. Ankara 1990, s. XVI- XVII
- 37- Prof. Dr. AKTAŞ, Şerif *a.g.m.* , s. 56